

Јелена Васиљевић

Институт за филозофију и друштвену теорију, Универзитет у Београду
jelena_vasiljevic@yahoo.com

„Право на права“ у теорији грађанства изван суверености

Грађанство и држављанство (мишљени као јединствен појмовни склоп – *citizenship*) налазе се у изразито амбивалентном односу према појмовима (и вредностима) укључења/искључења, права/обесправљености, заједништва и другости. Грађанство као институција се историјски и појмовно развијало у симбиози с идејама једнакости, слободе, заштите права и пуноправне припадности политичкој заједници. У том погледу, његова еманципацијска и просветитељска заоставштина јесте неспорна. Уз то, критика апстрактности људских права, посебно развијена код Хане Арент, пружила је основу за додатна савремена тумачења по којима без стабилне политичке заједнице и њене институције грађанства/држављанства нема ни оквира за заштиту основних људских слобода и права. С друге стране, за грађанство/држављанство би се могло тврдити да представља легализовану дискриминацију, будући да *a priori* претпоставља као легитимну дистинкцију између грађана и не-грађана. Штавише, мрежа националних режима држављанства која унапред одређује, у значајној мери, животне шансе и судбине људи можда оправдано заслужује епитет „кључне полуге у сегментарној архитектури система нација-држава“ (Brubaker). Овај парадокс грађанства, његова истовремена еманципаторна и дискриминаторна улога, постаје посебно изражен у сусрету с феноменима избеглиштва, ирегуларне имиграције и апатридије. Овај рад проблематизује поменуте тензије и испитује могућности њиховог превазилажења у оквиру тзв. грађанства изван суверености.

Кључне речи: грађанство, држављанство, сувереност, ирегуларна миграција, људска права.

„The Right to Have Rights“ in Theory of Citizenship beyond Sovereignty

The institution of citizenship is characterized by its ambivalence with regard to the notions (and values) of inclusion/exclusion, rights/disempowerment, belonging/otherness. Historically and conceptually, citizenship has been developing in symbiosis with the ideas of equality, freedom, protection of rights and full membership in the political community. In this respect its emancipatory legacy is beyond doubt. In addition, the critique of abstractness of human rights, mostly developed by Hannah Arendt, influenced contemporary assertions that human rights and freedoms have little significance outside the framework of the state institution of citizenship. On the other hand, one could claim that citizenship represents legalized discrimination as it *a priori* presupposes a distinction between citizens and non-

citizens as legitimate. Moreover, as citizenship one holds predetermines to a great extent one's life chances, it can be said to occupy a „pivotal place in the over-all segmentary architecture of the nation-state system“ (Brubaker). This citizenship paradox, its simultaneous emancipative and discriminative role, reveals itself more openly when confronted with the problems of refugees, irregular migration and statelessness. This paper analyzes these tensions and questions the possibility of their overcoming within the framework of the so-called citizenship beyond sovereignty.

Key words: citizenship, sovereignty, irregular migration, human rights.

Грађанска и људска права у (избегличком) логору

У каквом односу стоје грађанска и људска права? Да ли је исправно претпоставити да смо сви првенствено људи, с неотуђивим „природним“ правима, како су то тврдиле уговорне теорије из 18. века, па тек потом и политички субјекти у својим политичким заједницама? Или је однос управо обрнут, како то тврди Балибар (2004а) када каже да грађанин претходи човеку, те да је свако искључење појединца из политичке заједнице равно искључењу из хуманости? Овај рад о проблему односа грађанства и суверености желим да започнем управо горе изнетим питањем, тј. проблематизацијом изворишта политичких односно људских права, као и питањем улоге заједнице и правног поретка који та права штити или доводи у питање. Прво ћу изнети, у кратким цртама, занимљиве околности једног правног случаја у чијем се центру налази особа без држављанства, у статусу имигранта, што ће послужити као увод у краћи осврт на арендијанску тему о грађанству као „праву на права“, као и на питање шта подразумева ситуација у којој то право (тј. грађански статус; држављанство) немамо или нам се оно ускрађује. Потом ћу овај уводни део – заправо оквир за расправу која ће уследити – заокружити критиком Агамбена и његове тврдње да је логор простор суспензије правно-политичког поретка и система заштите грађанских статуса и права. Желим да тврдим да логор – као ванредна правно-политичка „ситуација“, као екцес у систему поштовања грађанских и људских права – заправо разоткрива неке често невидљиве или ређе тематизоване механизме детерминације тог поретка (који не престају да делују ни у логору).

Врховни суд Аустралије је 6. августа 2004. године пресудио у случају Ал-Катеб против Годвин¹ да неодређено задржавање (*indefinite detention*) особе без легалног боравишта на тлу Аустралије није противзаконито. Случај се тичао Ахмеда Ал-Катеба, Палестинца рођеног у Кувајту, који је 2000. године дошао у Аустралију, као једно од десетина хиљада лица која на овај континент пристижу бродовима и чамцима, надајући се азили или избегличком статусу. Након што му је захтев за привремену визу одбијен, не желећи да настави свој боравак у прихватном кампу, Ал-Катеб је затражио да га депортују у Кувајт, земљу рођења, или у Газу, родно место његових

¹ <http://eresources.hcourt.gov.au/showCase/2004/HCA/37>

родитеља. Но, како Ал-Катеб није поседовао држављанство ни Кувајта ни Палестине (Израела) – заправо, био је лице без држављанства, апатрид – није било могуће наћи државу која би била вољна (или у међународно-правној обавези) да га прими, те је, према закону о обавезном задржавању особа без легалних докумената на тлу Аустралије, донесена одлука о његовом даљем задржавању у прихватном кампу за избеглице, без одређеног рока трајања те одлуке.

Ахмед Ал-Катеб је рођен у Кувајту где су се његови родитељи раније доселили из Палестине. Ни он ни његови родитељи нису имали кувајтско држављанство које почива искључиво на *jus sanguinis* принципу. Ал-Катеб је напустио земљу свог рођења након што су кувајтске власти извршиле велики притисак на скоро 200.000 палестинских избеглица да напусте ову земљу (в. нпр. Lesch 1991, Le Troquer and Hommeray al-Oudat 1999). Како му није одобрена виза за боравак у Аустралији, а одлазак у трећу земљу се показао немогућим (управо због статуса апатрида), Ал-Катебови адвокати су покренули поступак који се заснивао на две тврдње: да је задржавање особе на неодређено време (потенцијално заувек) у (избегличком) кампу супротно аустралијском закону о миграцијама, те да је такво задржавање противно аустралијском уставу. Како је већ речено, суд је одлучио да су те тврдње неосноване те, последично, да у потенцијално доживотном притвору Ал-Катеба (који није починио никакво кривично дело) нема ничег незаконитог или противуставног. Овај случај је изазвао доста пажње међу правницима, али и у широј аустралијској јавности, резултирајући политичким притиском којим се случај Ал-Катеба, као и још 24 особе у сличном положају (особе без држављанства), поново ставио пред суд, овог пута с исходом издавања привремене визе. Оно што је чинило његов случај специфичним и што су његови заступници истицали у судском процесу јесте статус апатридије: наиме, аустралијски закони, како су Ал-Катебови адвокати истицали, нису довољно експлицитни у заштити имиграната у овом статусу, што је додатно компликовало његову (и не само његову) судбину илегалног имигранта². Овај ме случај инспирише да прокоментаришем две теоријске тврдње које ће послужити даљој анализи у тексту. Једна је тврдња Хане Арент (Hannah Arendt) о парадоксу људских права, а друга је Агамбенова тврдња о логору као простору перманентног ванредног стања.

Наиме, Хана Арент изводи своју тврдњу о парадоксу људских права (Arendt 1951) из рефлексije о статусу међуратних и поратних избеглица из времена непосредно пре и након Другог светског рата. Она каже да људска права могу бити или права апстрактног човека, човека који не припада политичкој заједници, онога који нема државом загарантована права – дакле права онога који нема права – речју да нису ништа; или су пак права оних који имају права (који имају своје држављанство) у којем случају је реч о

² За више о случају Ал-Катеб против Годвин (Al-Kateb v. Godwin) и његовим одјецима у стручној литератури видети: Groves 2004, Gelber 2005, Kesby 2012, Schloenhardt and Hickson 2013.

таутологији. Одатле она изводи своју чувену тврдњу да је грађанство (држављанство; *citizenship*) оно основно право на права (*right to have rights*) (Arendt 1951, 293–298), односно да једини субјект људских права може бити грађанин (држављанин); без држављанства као оквира за права, људска права су пука апстракција (*mere abstraction*). Рансијер (Rancière 2004) продубљује овај парадокс констатацијом да људска права губимо управо у оном тренутку када постајемо њихови „идеални носиоци“ (када губљењем или непоседовањем своје политичке заједнице бивамо сведени на голу људскост). Ова тензија између грађанских права (држављанства) и људских права (ништавност потоњих, иако се сматрају неotuђивим и априорним, без потврде претходних) имплицира претпоставку да основни глобални политички поредак – који условљава и глобални режим људских права – јесте поредак припадности држави-нацији који неумољиво класификује људе с обзиром на њихове легалне статусе и права (на пуноправне грађане, имигранте, ирегуларне имигранте итд.).

Проверимо ову тезу у светлу Агамбенове тврдње да су логори (нацистички, али и избеглички) места која измичу овом поретку. Наиме, у свом тексту о логору (Agamben 2009), он за овај простор каже да у њему нису ограђени само људи, већ и ванредно стање – у логору проглашено за правно-политичку норму. У њему обитава голи живот без икаквог (папирима, документима који потврђују национални статус) посредовања – у њему се налазе Јевреји или било који други људи лишени свих грађанских права и припадности политичкој заједници. Изван логора постоји некакав правни поредак, у логору је он укинут, те је та укинутост постављена за норму саму. Ванредни поредак је поравнан у логору (обухвата једнако све његове заточенике) и жицом физички одвојен од простора владавине другачијих норми. Ако је то тако, онда ми се чини да избеглички кампови – у којима је боравио Ал-Катеб, али и многи други кампови који ничу и израстају у праве градове широм планете данас – нису логори у Агамбеновом смислу. Глобални режим држављанства итекако продире у њих: како смо видели, за Ал-Катеба је од судбинске важности било то да није имао никакво држављанство – да јесте, његовој екстрадицији у другу политичку заједницу вероватно не би било препрека – а ово се потврђује и у другим избегличким логорима: приметимо само различити третман избеглица из Сирије, Афганистана и Ирака у односу на оне друге, чије држављанство или земља порекла постаје разделник у класификацији „правих“ миграната од оних „економских“. Дакле, и унутар логора режим држављанства фигурише као принцип хијерархизације људскости и права на заштиту људских права.

У критици Агамбена отишла бих још даље и тврдила да он није у праву чак ни кад су у питању нацистички логори. Овде бих скренула пажњу на животну причу извесне Хане Гослар Пик, данашње држављанке Израела, која је преживела Холокауст и у више наврата изазивала пажњу публицистике својим реминисценцијама на блиско пријатељство из детињства с Аном

Франк³. Наиме, њих две су биле другарице још у времену пре него што ће обе завршити у логору. Рат их је раздвојио, а потом поново спојио у злогласном Берген-Белсену. Хана Гослар Пик је описала тај дирљиви сусрет – њих две су се среле с две различите стране жице која се протезала унутар овог логора. Гослар Пик описује како је била ражалошћена да види своју пријатељицу из раног детињства омршавелу, у логорској одећи, док је она сама имала право да задржи своју одећу, као и да добија веће порције хране, чије је остатке бацала Ани Франк преко оgrade. О каквој је огради овде реч и зашто је Гослар Пик била у бољем положају, иако и сама Јеврејка, заточена у истом злогласном логору? Наиме, стицајем околности, њена породица је поседовала парагвајско држављанство, јер јој је отац пре рата радио у овој земљи. Парагвајски пасош је њеној породици – а можемо замислити да је било и других породица и појединаца са пасошима који су „нешто вредели“ у логорима – давао посебан статус, јер се рачунало на могућности размене немачких заробљеника са логорашима, држављанима земаља које би биле заинтересоване за такву размену. Можда не бисмо претерали ако бисмо тврдили да је Хана Гослар Пик преживела Холокауст баш захваљујући свом „резервном“ пасошу. Дакле, Берген-Белсен, а вероватно и други логори, нису била места сасвим изузета из глобалног поретка нација-држава. Чак и у ванредним стањима и просторима уређеним суспензијом поретка, мера уживања основних људских права као да је условљена оним арентијанским основним правом на права – држављанством или грађанским статусом у некој политичкој заједници.

Институција грађанства између гаранта права и легализоване дискриминације

Судбине људи попут Ал-Катеба или Хане Гослар Пик добра су илустрација суштинске амбивалентности институције грађанства/држављанства⁴. Ова је институција једини гарант универзалних људских права,

³ В. нпр. <http://www.mirror.co.uk/news/uk-news/my-friend-anne-frank-classmate-on-the-girl-369046>

⁴ Појмове грађанства и држављанства најчешће користим здружено као недостатне преводе идеје коју на енглеском језику носи термин *citizenship*. О овом проблему на другом месту сам навела следеће: „*Citizenship* се код нас најчешће преводи као *грађанство* (док је *држављанство* превод за термин *nationality* [у смислу у којем га користи енглески језик међународног права, који у овом контексту не треба бркати с националношћу у етнокултурном смислу), мада је то свакако недостатан превод којим се не могу покрити све димензије формалних и динамичких аспеката уређења живота грађана у једној политичкој заједници, што све имплицира енглески термин. Наиме, под кровним термином *citizenship* у англосаксонској традицији мишљења обрађивани су, како проблеми грађанске партиципације, активизма и идентитета ... тако и питања формулисања услова припадности политичкој заједници (ко су држављани, која су им права, како су права диференцирана међу држављанима; спровођење политике имиграције и натурализације, питања двојног држављанства итд.). Дакле, *citizenship* се уједно односи и на идеју корпуса и активности

уколико се сложимо с Арендт, али уједно и моћан глобални класификатор људскости. Кроз историју, борбе за грађанска права значила су борбу за укључење у политичку заједницу, борбу за признање статуса и основних права, али уједно свако ново префигурирање грађанства значило је и успостављање нових граница које искључују не-грађане. Подсетимо се укратко неких момената из историје грађанства. Добро је позната прича о античкој Атини као родном месту грађанина – онога који равноправно са другима одлучује о стварима од јавног значаја, који „влада и покорава се“. То је и родно место демократије, где су сви грађани једнаки и сви учествују у вођењу свог полиса. Међутим, добро је познато и да ова равноправност почива на искључивању (огромне већине оних који живе у полису). Овде не желим да истакнем оно искључивање које нам обично прво пада на памет када мислимо о атинској демократији. Наиме, жене и робови јесу искључени, али не треба заборавити да у античкој онтологији они и нису сасвим људи, нису *zoon politikon*, те њихово искључивање и није парадоксално за антички идеал једнакоправног учешћа свих у пословима од општег значаја. Чини ми се, много је важније приметити искључење *странаца*, тачније утврђивање критеријума припадности једном полису – ко има право на статус грађанина, а ко је неопозиво искључен. Не само да су били искључени *метеци* (странци; многи од њих су и генерацијама уназад живели у Атини), већ за време Перикла, дакле у златно доба атинске демократије, доносе се врло рестриктивни закони делимитирања припадности полису: само они који су рођени у Атини, од оба родитеља атинских грађана, могу полагати право на овај статус⁵. Искључивање *других* тако се неумитно утиснуло у рођење институције која за циљ има укључење свих (*нас* који припадамо заједно). Нераздруживост критеријума припадности (који искључује друге) и грађанства, као инклузивне институције која држи заједницу заједно, један је од историјских елемената који везујемо уз ову институцију и данас. Из њене обимне историје издвојићу још само пар елемената који, такође, одређују савремено мишљење о грађанству, а који су уз то важни и за даљу проблематизацију у раду.

Римско грађанство је ову институцију нераскидиво везало за *права* појединаца (*legalis homo*) и заштиту тих права, као и за регистровање припадника заједнице (при рођењу) зарад ефикасније управе (и контроле над порезима, војним обвезницима итд.), чиме се овај појам приближио савременом схватању држављанства. У новој историји пресудни утицај на развој модерне институције грађанства и држављанства имале су уговорне теорије које постулирају идеју *природних, неотуђивих* права – чиме се утемељује и идеја о универзалним људским правима – која нам наводно припадају самим рођењем у човечанству, а не посредством припадности политичкој заједници. Контрапункт овоме је пак историјска тековина

грађанства, и на питање формалних услова система у којима грађани живе, као држављани конкретне политичке и правно дефинисане заједнице.“ (Vasiljević 2016, 15; в. још и 13–19)

⁵ Тако нпр. ни сам Аристотел није могао полагати право на статус грађанина Атине. В. више у Heater 2004.

вестфалског геополитичког уређења и установљење држава-нација као основних јединица међународног правног поретка, али и као примарних оквира за грађанство и следствена права. Ове идеје се колико преплићу толико и сукобљавају, а њихов је сукоб – или радије, комплексан међуоднос – у основи амбивалентности појмова грађанства, националног држављанства и људских права. С једне стране се развија идеја о правима која припадају сваком човеку, која су неутуђив део његове природе, и које државе имају обавезу да штите, док се, с друге стране, учвршћује међународни поредак у којем државе, позивајући се на своју сувереност, имају право да конституишу своја грађанска тела, као и да контролишу своје границе – дозвољавају или онемогућавају слободно кретање грађана и странаца (Тогреу 2000; Groebner 2007). Помало упрошћено можемо закључити да постоји нејасноћа у погледу питања одакле извире човеково право (на права) – из људскости или из државе.

У освит институционализације модерног грађанства/држављанства које у себи инкорпорира „неутуђиво“ право свих људи на слободу и заштиту права – а ту институционализацију спровеле су Америчка и Француска револуција, односно њихови документи, Декларација о независности и Декларација о правима човека и грађанина – Едмунд Берк (Burk 2013 [1790]) је први говорио о ништавности људских права наспрам историјске конкретности националних права грађана. Хана Арент је, како смо видели, потврђивала ову констатацију развијајући свој аргумент да суверена политичка заједница претходи и условљава сва права која можемо да уживамо – изван ње, она су само „пука апстракција“⁶.

Дакле, из ове нам кратке историје грађанства постаје јасније како се држава и формално грађанство узимају за основну претпоставку и предуслов сваке друге заштите права човека. Сада бих се, међутим, осврнула укратко на оне аргументе који пак у институцији грађанства (држављанства) и у сувереној држави виде основне *препреке* људској слободи и ултимативне генераторе неједнакости међу људима. У студијама грађанства и држављанства (citizenship studies) неретко се тематизује овај проблем да држављанство у које смо уписани рођењем одређује већину наших основних права, али и животни стандард на који смо осуђени пуком „лутријом рођења“ (Shachar 2009). Због тога се понекад нормативно предлаже да основи уписа у регистар држављанства не треба да се ограничавају само на принципе крвне везе (с већ уписаним држављанима) или рођења на датој територији – што су основни модалитети држављанства, *jus sanguinis* и *jus soli* – већ да морају узети у обзир и чињеницу да многи резиденти, легални или илегални, имају конкретне везе са заједницом у којој бораве и заједничке интересе, те да треба уважити и држављанство по основу реално постојећих веза и упућености на

⁶ Најновију реактуализацију ове арентијанске теме доноси последња књига Тимотија Снајдера у којој је једна од тврдњи да је уништење држава и државних институција које гарантују правни статус појединцима било нужни услов без којег Холокауст не би био могућ, Snyder 2015.

политичку заједницу живота (*stakeholder citizenship*) (Bauböck 2008). Радикалнија критика истиче да је сам глобални поредак националних држављанстава у основи неправедан, да је концепт држављанства као наследне привилегије односно дисабилитета (у зависности од тога у којем смо држављанству рођени) инхерентно проблематичан, те да круцијално (а недовољно уважавано) доприноси структури глобалне неједнакости (Brubaker 2015, 19–21); односно да је сама институција грађанства/држављанства институција која легализује дискриминацију (Dedić et al 2003, 25). Можда најубедљивија критика коју бисмо могли да сместимо у основу ових размишљања долази из, данас већ класичног есеја канадског политиколога Џозефа Каренса (Carens 1995). У њему он показује да је тешко пронаћи иједну политичку теорију – било да она долази из теоријског окриља либерализма, где се акцентује право појединаца, било да долази из комунитаристичке традиције, која наглажава епистемолошки и морални приоритет заједнице – из које би се могло консеквентно закључити да државе имају суверено право да одређују ко сме да прелази њихове границе и да се у њима настављује. Каренсов поступак је занимљив, јер он у свом тексту не изводи сопствену нормативну теорију, нити даје морални суд о тези о примату суверености држава над слободом кретања људи, већ показује инхерентну проблематичност такве претпоставке о суверености, с обзиром на неке друге постулате који обично иду здружени с овом идејом у теоријским системима. Посебно обраћа пажњу на комунитаристичке теорије (јер либералне теорије свакако претпостављају право појединца праву заједнице и државе), те своју поенту најубедљивије објашњава у критици Волцерове (Michael Walzer) теорије правде, у којој заједница има кључно место. Наиме, Волцер правда потпуну слободу државе да регулише своје границе позивајући се на право заједница да очувају своју посебност (коју би ничим неспутан проток људи наводно могао да угрози). Каренс, дакле, не улази у расправу о *вредности* (не расправља о валидности тврдње да је посебност заједница добро по себи), већ указује на проблематичност тврдњи да из тих вредности следи право на контролу границе. За Волцерову теорију тако тврди да је питање посебности заједница, и питање оног што би ту посебност могло да наруши, далеко комплексније од политичке и правне контроле протока људи. Не само да унутар држава-нација постоје бројне заједнице чија се посебност не нарушава упркос непостојању унутрашњих граница, већ се може говорити и о посебности неких регија, која опстаје, упркос постојању државних граница које их пресецају. Не само да се тврдња обара емпиријски, већ је и на нормативном плану упитно зашто би баш држава била тај тип заједнице који поседује *морално* право на формално затварање у односу на неке друге типове заједница.

Дакле, с једне стране имамо аргумент да су људска права одбрањива само као права грађана која штите конкретне националне државе, а с друге проблематичност саме идеје националног грађанства/држављанства као класификатора људи, идеје која је нераздржива од права држава на суверену контролу својих граница, те тако и контролу слободног кретања људи у потрази за бољим животом и адекватнијом заштитом својих права – која,

опет, морају имати упориште у неком правном (немогуће је не додати, националном) поретку. Но, може ли се институција грађанства – мишљена као оквир политичке и сваке друге делотворности људи у њиховим заједницама; право на права и на активно суделовање у свом и у животу својих најближих – поставити на неки другачији начин, који не би нужно почивао на сувереној држави и правно формулисаном статусу држављанина (и оних који то нису)? Има ли смисла говорити о грађанству изван државе и изван статуса појединца? У наредном делу критички ћу размотрити тврдње неких аутора који на претходна питања одговарају потврдно, имајући у виду управо искуства савремених избеглица и људи „без папира“ (*sans-papiers*).

Грађани и они други: политичка субјективност изван државне суверености

Појам грађанства је током друге половине 20. века пролазио различите реконцептуализације и из различитих разлога бивао реактуализован и преосмишљаван (в. нпр. Weiner 1995). За овај рецентни (и још увек тек у повоју, рекла бих – у теоријском осмишљавању) покушај мишљења грађанства сасвим изван државе и идеје правног статуса појединца, свакако су били важни и неки претходни теоријски преокрети у класичном разумевању грађанства. Овде ћу се осврнути, сасвим кратко, само на два таква момента која је важно имати у виду када говоримо о овом „помицању“ грађанства од задане нације-државе. Један је Рансијерова критика границе између политичког и неполитичког (јавног и приватног) код Хане Арент, а други је важност *другости* за грађанство које истиче Енгин Исин и његово увођење појма *акти грађанства* (*acts of citizenship*) (Isin and Nielsen 2008; Isin 2009).

Право на права, по Хани Арент, имају само грађани, они који „поседују говор“, они које други могу да чују (разумеју) и уваже као политичка бића. А појам политичког је за њу предусловљен *јавном сфером* и *чланством у политичкој заједници* (Arendt 1958) – изван овог простора и заједнице обитава приватно, претполитичко и неполитичко, *друштвено* у ужем смислу. Критика овако строге поделе приватног и јавног, као и друштвеног и политичког, већ је очврсла у друштвеној теорији (в. нпр. Benhabib 1993), али ми је за овај контекст важан Рансијеров осврт на критику основних права код Хане Арент и његово инсистирање да је управо успостављање границе између политичког и наводно изванполитичког, као и довођење у питање те границе, политички чин *par excellence* (Rancière 2004). Политику радије треба схватити као процес, и док би за Хану Арент борба *sans-papiers* била борба за укључење у *друштвени* живот – а тек када би постали пуноправни чланови политичке заједнице, њихове захтеве бисмо могли разумети и као политичке – за Рансијера та борба представља саму суштину политичког (борба против разграничавања и против искључивања). Овде већ назиремо идеју да управо не-грађанин може бити фигура од суштинске важности за разумевање институције грађанства и грађанских права.

Енгин Исин, у својој теоријској разради арендијанске идеје о „праву на права“, као основном праву на политичку заједницу инсистира да је појам грађанства немогуће мислити без оних *других*, које грађанство истовремено искључује; да је појам другости конститутиван за саму идеју грађанства (Isin 2002). Према Исину, грађанство је облик политичке субјективности који, наизглед парадоксално, отвара могућности онима који су искључени из грађанских права да на њих „полажу права“. Модерна институција грађанства нераскидиво је идеолошки уткана у троугао којег чине либерализам, капитализам и нација-држава. Као таква, она је била и наратив владајуће класе која је свог носиоца – белог, западног мушкарца који поседује имовину – представила као идеалног субјекта политике. Међутим, универсализам грађанства, утемељујући мит из уговорних теорија о неутуђивим правима с којима се *сви* људи рађају – управо је био оружје у борбама које су се водиле против историјско-идеолошких инкарнација грађанских права чији су носиоци били само *неки*. Наводно неутрална фигура грађанина, необележеног *појединца* (в. још у Zaharijević 2014), својим полом, класом и другим афилијацијама разоткривала је пукотине између универзалног идеала и историјског остварења, те је та дискрепанција мобилисала искључене и легитимисала борбу за опште право гласа, за еманципацију жена, за грађанска права мањина итд. Они искључени из политике, своје право на грађански статус изражавају оним што Исин назива актима грађанства (citizenship acts) – актима непослушности, одбијања или перформирања права на права која су им *de facto* ускраћена; акти грађанства су неретко и физички акти, свакако нешто што превазилази говорне акте и протестна обраћања. Дакле, није довољно само препознати неправду и говорити о њој, акти грађанства су телесни акти који „говоре“ о неправди искључивања и боре се против ње, у име идеала универзалности грађанства; истовремено, они субјективно конституишу не-грађанина у грађанина (Исин илуструје акт грађанства потезом Розе Паркс – многи су се бунили против неправде сегрегације на америчком југу, али био је неопходан и конкретан физички чин одбијања те сегрегације – одлазак на „забрањено“ предње седиште и тиме потврђивање универзалног права свих грађана на једнаки третман, enginfisin.net 2012).

Аутори попут Рансијера, Исина, али и Балибара и Вокера (Balibar 2004; Walker 2011) утицали су на развијање идеје о грађанству као облику политичке субјективности који не мора бити нужно скопчан с идејом аутономног појединца у сувереној држави. Теорија о *грађанству изван суверености* (Closs Stephens and Squire 2012; Ní Mhurchú 2014; Trimikliniotis et al. 2014) полази од следећих идеја: 1) грађанство је појам који не треба мислити првенствено у оквиру концепата статуса и заједнице (субјекти који поседују одређена права у политичкој заједници), већ га промишљати у оквиру концепта *борбе* (за грађанска права) – која се одвија на разним местима (унутар и изван граница суверене заједнице; на трговима као и на онлајн блогovima, на граничним прелазима, у камповима за избеглице) и чији носиоци могу бити како субјекти с признатом политичком аутономијом тако и они којима је то признање ускраћено. 2) Суверена држава и нација нису нужни оквири унутар којих се остварују политички идентитет и припадност;

идеју политичке суверености и аутономије не треба мислити нужно с обзиром на суверену нацију-државу. У вези с овим, важно је напоменути да у овом покушају теоретисања грађанства изван суверености није реч о идеји *наднационалног* (космополитског, глобалног итд.) грађанства – о тврдњи да услед убрзане глобализације модерне државе нужно „предају“ делове своје суверености другим наднационалним или субнационалним институцијама, па да стога можемо говорити о постнационалом, глобалном или космополитском грађанству (в. Soysal 1998, Held 1991). Овде је, заправо, реч о довођењу у питање претпоставке да институција грађанства нужно мора да почива на искључењу и укључењу; на простору унутар или изван државе; на држави и појединцу као примарним политичким категоријама.

Модерна институција грађанства се развијала у оквиру двоструког концепта дељеног *демаса* и *етноса* (Balibar 2004), призиваног јединства простора и времена које наводно делимо са суграђанима у заокруженом *сувереном простору* који се конституисао у *дељеном времену*. Овај просторно-временски оквир савременог грађанства остаје неупитан и у малопре поменутих тзв. постнационалним теоријама, где се разлика тиче само ширег или ужег простора који нас занима у том оквиру (и где појмови *статуса* и *заједнице*, као и њихова повезаност, задржавају централну важност). Насупрот томе, идеја о грађанству изван суверености пропитује саме бинарне услове припадности: време/простор, изван/унутра, идентитет/разлика се критикују као нужни услови кретања од категорије странца ка категорији грађанина. Овај приступ истиче замагљеност разлике између тих категорија и полази од тензије инхерентне грађанству, од другости која је увек имплицирана у том појму, како то наглашава и Исин, према коме су грађанство и другост два аспекта истог онтолошког услова који омогућава идеју политике (Isin 2002, x). Стога и не чуди да се овај приступ развио примарно из заинтересованости за феномен тзв. нерегулисаних имиграције, с фокусом на фигури тзв. илегалног мигранта, оног/оне која је „без папира“, људи који су *истовремено* и унутар и изван институције грађанства. Борба *sans-papiers* идеално илуструје Исинову идеју о активистичком грађанству које одликују дисруптивни акти, који преиспитују саму институцију, насупрот активном грађанству у ужем смислу речи које само перпетуира и понавља већ институционализоване и нормализоване праксе, попут гласања, кандидовања на изборима и сл.

Феномен миграције се у класичним студијама грађанства испитује као индикатор граница грађанства, који отвара питања његове отворености, ригидности и правила на којима почива. Нерегулисана или ирегуларна миграција стоји на граници између грађанства и другости; ирегуларни мигранти су истовремено искључени из тела грађанства, иако га својим постојањем свакако обликују. Ово је нарочито јасно у заједницама у којима живи велики број миграната с нерегулисаним статусом, као што су Француска или Сједињене Америчке Државе. Када изражавају своје право на суделовање у својим заједницама живота, ирегуларни мигранти често истичу како они *већ јесу* грађани датих заједница (својим свакодневним животом, учествовањем у економији, макар и у сивој зони, својом потрошњом и својим друштвеним

везама), чиме преиспитују устаљене претпоставке о томе шта уистину значи припадност заједници. Када протестују у јавности, они то чине „унутар простора грађанства, уздрмавајући тиме просторну кохезију и линеарни наратив о политичкој заједници (...) стварају нове просторе суверености и нове субјективности бивајући једновременно и странци и суграђани“ (Ní Mhurchú 2014, 123). Илустративан пример ове борбе је нпр. тзв. „Дан без имиграната“ који се неколико пута организовао у САД⁷, када имигранти (легални и ирегуларни) одбијају да оду на посао и суделују у свакодневним обавезама (па и у потрошњи), наглашавајући својим одсуством неупитно присуство у заједницама у којима живе; уздржавањем од суделовања у јавном животу они управо креирају своју политичку субјективност – захтевајући истовремено уважавање свог присуства као грађана; оваквим актом они доводе у питање раздвојеност категорија идентитета и разлике на којој традиционално грађанство почива. Такође подривају наратив о просторно-временском јединству на којем почива идеја државне и националне суверености.

Теоретичари грађанства изван суверености својим фокусом на фигури (ирегуларног) мигранта теже да нагласе перспективу из које је могуће грађанство посматрати изван статуса (*неко*) и заокружене заједнице (*негде*): „грађанство би, заправо, требало повезивати с одређеним просторима борбе и оспоравања која имају потенцијал да конституишу грађанство изнова“ (Ní Mhurchú 2014, 124). Праксе којима не-грађани (били искључени из грађанства *de jure* или *de facto*) освајају простор грађанства суштински је елемент ове саме институције. У питању је промовисање једне другачије логике размишљања о заједници и грађанству – није реч о томе да просторно-временску логику нације-државе треба одбацити или игнорисати, већ само да она не мора бити (као што, испоставља се, често и није) *подразумевана* за институцију грађанства.

У овом раду сам желела да се критички осврнем не само на теорију у повоју, о грађанству изван суверености, већ и на сам проблем односа између ова два концептуално повезана појма. Случај Ал-Катеб против Годвин ми је послужио да започнем с проблемом односа људских и грађанских права, да отворим тему политичке заједнице и правног поретка којег она штити, те простора у којима се такав поредак суспендује или, пак, задобија другачији значај и тежину. Желела сам да покажем да чак ни логори, супротно Агамбеновој тврдњи, не умичу хијерархизацији и класификацији људскости коју режими држављанских статуса и грађанских права успостављају. Потом сам се осврнула на историју институције грађанства као историју једне амбивалентне тежње ка једнакоправном укључењу свих („који припадају“; уз променљиве услове припадности) и истовременом искључењу оних који остају изван заједнице. Коначно, приказан је модел грађанства изван суверености као модел који тежиште ставља управо на оне искључене и на

⁷ Ове, 2017. године, имао је специфичну тежину због најављених антиимиграционих политика нове америчке администрације. В. нпр. .

оне који своју грађанску субјективност остварују и обликују борбом на граници (и против те границе) између искључености и припадности заједници.

С обзиром на наведене примере с почетка текста, као и на растући глобални проблем избеглиштва, избегличких кампова као простора у којима људи бораве и по више година, заштите људских права ирегуларних миграната и тражилаца азила, чини се да овај модел грађанства изван суверености отвара корисну перспективу за промишљање тензије између људских права и права грађанства – отвара пут ка уважавању агенности и оних који немају формална политичка права, мада им се не могу сасвим одрећи „права на права“. С друге стране, немогуће је игнорисати проблем врло лимитиране примене овог концепта: колика је његова хеуристичка моћ изван проблематике нерегулисане и присилне миграције? Коначно, уколико маргинализујемо значај нације-државе као дефинишућег оквира за појам грађанства, те уколико склонимо из фокуса појединца-субјекта као носиоца права и обавеза, шта нам садржински преостаје од самог грађанства као форме политичке субјективности? Но, упркос овим важним питањима (за сада без одговора) и ограничењима овог теоријског модела у настајању, чини ми се пажње вредним његово апострофирање чињенице да се незанемарљив број људи – ирегуларних миграната, тражиоца азила, апатрида – налази у лиминалној зони правно-политичког признања, без заштите политичке заједнице „порекла“, у борби за право на статус правног субјекта у заједници у којој живе, или чијем се прихвату у грађанство надају. Њихове судбине, изазивајући савремену онтологију човечанства издељеног на нације-државе, позивају на поновно нормативно и теоријско реконцептуализовање грађанских и људских права.

Reference

- Agamben, Ђ. 2009. „Šta je logor?“. U *Studije o izbeglištvu* 2, prir. I. Milenković i P. Šarčević, 65-71. Beograd: Grupa 484.
- Arendt, H. 1951. *The Origins of Totalitarianism*. New York: Harcourt, Brace & Co.
- Arendt, H. 1958. *The Human Condition*. Chicago: University of Chicago Press.
- Balibar, E. 2004. *We, the people of Europe? Reflections on transnational citizenship*. Princeton University Press.
- Bauböck, R. 2008. *Stakeholder citizenship: An idea whose time has come?* Washington DC: Migration policy institute.
- Beiner, R, ed. 1995. *Theorizing Citizenship*. Albany: State University of New York.
- Benhabib, S. 1993. „Feminist theory and Hannah Arendt's concept of public space.“ *History of the human sciences* 6 (2): 97–114.
- Brubaker, R. 2015. *Grounds for Difference*. Harvard University Press.

- Burk, E. 2013 [1790]. *Reflections on the Revolution in France*. Stockton Wilson.
- Carens, J. 1995. „Aliens and citizens: The case for open borders“. In *Theorizing Citizenship*, ed. R. Beiner, 229–253. Albany: State University of New York.
- Closs Stephens, A. and V. Squire. 2012. „Politics through a web. Citizenship and community unbound.“ *Environment and Planning D, Society and Space* 30 (3): 551–67.
- Dedić, J., V. Jalušić i J. Zorn. 2003. *The Erased. Organized Innocence and the Politics of Exclusion*. Ljubljana: Mirovni Inštitut.
- Enginfisin.net. 2012. „How to write an act“. Pristupljeno 1. maja 2017. <http://www.enginfisin.net/acts/discussion/how-to-write-an-act/>
- Gelber, K. 2005. „High Court Review 2004: Limits on the Judicial Protection of Rights.“ *Australian Journal of Political Science* 40 (2): 307–322.
- Groeber, V. 2007. *Who Are You? Identification, Deception and Surveillance in Early Modern Europe*. New York: Zone Books.
- Groves, M. 2004. „Immigration Detention vs Imprisonment.“ *Alternative Law Journal* 29 (5): 228–234.
- Heater, D. 2004. *A brief history of citizenship*. New York: University Press.
- Held, D. 1991. „Between state and civil society: citizenship“. In *Citizenship*, ed. G. Andrews, 19–25. London: Lawrence & Wishart.
- Isin, E. 2002. *Being Political: Genealogies of Citizenship*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Isin, E. 2009. „Citizenship in flux: The figure of the activist citizen.“ *Subjectivity* 29: 367–388.
- Isin E. and G. Nielsen, eds. 2008. *Acts of citizenship*. New York: Zed Books.
- Kesby, A. 2012. *The Right to Have Rights: Citizenship, Humanity and International Law*. Oxford: Oxford University Press.
- Le Troquer, Y. and R. Hommery al-Oudat. 1999. „From Kuwait to Jordan: The Palestinians' Third Exodus.“ *Journal of Palestine Studies* 28 (3): 37–51.
- Lesch, A. M. 1991. „Palestinians in Kuwait.“ *Journal of Palestine Studies* 20 (4): 42–54.
- Ní Mhurchú, A. 2014. „Citizenship beyond state sovereignty“. In *Routledge handbook of global citizenship studies*, eds. E. Isin and P. Nyers, 119–127. London: Routledge.
- Rancière, J. 2004. „Who is the subject of the rights of man?“ *South Atlantic Quarterly* 103 (2–3): 297–310.
- Schloenhardt, A. and H. Hickson. 2013. „Non-Criminalization of Smuggled Migrants: Rights, Obligations, and Australian Practice under Article 5 of the

Protocol against the Smuggling of Migrants by Land, Sea, and Air.“ *International Journal of Refugee Law* 25 (1): 39–64.

Shachar, A. 2009. *The Birthright Lottery: Citizenship and Global Inequality*. Cambridge MA: Harvard University Press.

Snyder, T. 2015. *Black Earth: The Holocaust as History and Warning*. New York: Tim Duggan Books.

Soysal, Y. N. 1998. „Toward a post-national model of membership“. In *The Citizenship Debates*, ed. G. Shafir, 189-217. Minneapolis: Minnesota University Press.

Torpey, J. 2000. *The Invention of the Passport*. Cambridge University Press.

Trimikliniotis, N., D. Parsanoglou and V. S. Tsianos. 2014. *Mobile Commons, Migrant Digitalities and the Right to the City*. Palgrave Macmillan.

Vasiljević, J. 2016. *Antropologija građanstva*. Novi Sad i Beograd: Mediterran i IFDT.

Walker, R. B. J. 2011. *Inside/Outside. International relations as political Theory*, Cambridge University Press.

Zaharijević, A. 2014. *Ko je pojedinac? Genealoško propitivanje ideje građanina*. Loznica: Karpos.

Примљено / Received: 21. 03. 2017.

Прихваћено / Accepted: 06. 11. 2017.